

Joanna Getka

Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej : uwagi : na materiale druków typografii bazylikańskich (XVIII wiek)

Polilog. Studia Neofilologiczne nr 4, 205-216

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

**IDEE A JĘZYK I TOŻSAMOŚĆ NARODOWA
MIESZKAŃCÓW DAWNYCH POŁUDNIOWO-WSCHODNICH
KRESÓW RZECZYPOSPOLITEJ. UWAGI
NA MATERIALE DRUKÓW TYPOGRAFII BAZYLIAŃSKICH
(XVIII WIEK)**

Joanna Getka

*Uniwersytet Warszawski
Warszawa, Polska
j.getka@uw.edu.pl*

Słowa kluczowe: *bazylianie, drukarstwo, tożsamość narodowa, język, Rzeczpospolita, prosta mowa, XVIII wiek*

I. Powszechnie wiadomo, że Rzeczpospolita Obojga Narodów – wbrew nazwie – nie była państwem jedynie dwóch narodów. Obecnie zgadzamy się, że prawo do jej spuścizny kulturowej mają nie tylko Polacy i Litwini, ale również dzisiejsi Ukraińcy i Białorusini. Narodowości, w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, w dawnej Rzeczypospolitej było zresztą znacznie więcej – żeby wymienić choćby Niemców, Tatarów czy Żydów. Pewne nieporozumienia związane z nazwą dawnej organizacji państwowej wynikają bowiem z dawnego rozumienia terminu „naród”. Niemal przez cały XVIII wiek „naród” definiowano jako „ludność zamieszkującą dane państwo”, nie biorąc pod uwagę pochodzenia obywateli. Narodowość była tożsama z obywatelstwem. Nazwa *Rzeczpospolita Obojga Narodów* nie budziła więc sprzeciwu Rusinów (dzisiejszych Białorusinów, zamieszkujących dawne Wielkie Księstwo Litewskie i Ukraińców z Królestwa Polskiego). Znakomitym odzwierciedleniem tej świadomości jest osławione określenie Stanisława Orzechowskiego *Gente Ruthenus, natione Polonus* (z pochodzenia Rusin, z narodowości Polak) czy równie – jeśli nie bardziej znana inwokacja: „Litwo ojczyzno moja”, pisana przez polskiego wieszczą Adama Mickiewicza. Polakiem był więc zarówno Rusin, jak i Litwin zamieszkujący tereny koronne, podobnie jak Litwinem czy Rusinem mógł być określany mieszkaniec odpowiednio północnych i południowych rubieży dawnej Rzeczypospolitej, nawet jeśli był (z dzisiejszego punktu widzenia) z pochodzenia Polakiem. Co więcej, w rozumieniu potocznym Polakiem mógł być każdy obywatel

Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dodatkowo, „polskość” – poza wyznacznikiem terytorialnym – wiązała się również z pochodzeniem stanowym i oznaczała przynależność do narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W tym kontekście Polakami były osoby „dobrze urodzone”. Złożony problem świadomości narodowej mieszkańców XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej (zarysowana tu tylko „wieloszczeblowość” świadomości narodowej mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej), który później znalazł też odzwierciedlenie w ideologii „krajowców”, budzi zainteresowanie nie tylko wśród historyków, socjologów, ale również kulturoznawców, lingwistów i przedstawicieli innych dziedzin. W odpowiedzi na postawiony w przededniu II wojny światowej postulat Stanisława Kota [Kot 1938: 15-33; Kot 1987] o konieczności opracowania zagadnienia narodowego i powiązanego z tym zagadnienia definicji narodowej, zwłaszcza niepolskich mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej, pojawiły się liczne prace na ten temat¹.

Zmiany w pojmowaniu określenia *narod*, w kierunku dzisiejszego określenia odrębnej grupy etnicznej, pojawiły się później – w XIX wieku, a miały związek z formowaniem się nowoczesnej tożsamości narodowej, opartej na wspólnocie kulturowej i dążeniach do utworzenia samodzielnych państw, które ziściły się w XX wieku. W procesie tym nie da się przecenić roli języka. Problem ten przy opisie tworzenia się wspólnoty językowej podkreślał szczególnie Józef Chlebowczyk. Wyróżnił on osobny specyficzny środkowo-wschodnioeuropejski model tworzenia się wspólnoty państwowej opartej na wspólnocie narodowej, której podstawowym elementem spajającym miałyby być wspólny język. Wspólnota językowa w tym ujęciu prowadziła do wytworzenia się wspólnoty narodowej, co skutkowało dalszymi wysiłkami w celu utworzenia wspólnoty państwowej. W schemacie tym – odrębnym od modelu formowania się tożsamości narodowej w Europie Zachodniej (wspólnota państwowa > wspólnota językowa > wspólnota narodowa) – najważniejszy jest język grupy etnicznej [Chlebowczyk 1975, ss. 10-15, 31-36, 41-48, 64-70].

II. Niniejszy artykuł – opierający się na materiałach XVIII-wiecznych wydań bazylikańskich – ma na celu konfrontację idei, rozumianych jako dzisiejsze teorie dotyczące języka i tożsamości na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej z ich XVIII-wiecznymi egzemplifikacjami i próbą określenia, na ile dzisiejsze rozważania mają odzwierciedlenie w bazylikańskich drukach XVIII wieku².

Wybór materiału egzemplifikacyjnego nie jest przypadkowy – bazylianie – unicy – w sensie dosłownym i przenośnym – znajdowali się na rubieży dwóch światów – kultury łacińskiej i bizantyjskiej, przy czym obie były im bliskie i obie rozumieli. Ich działalność ma wymiar cywilizacyjny – pełnili funkcję moderatorów nie tylko

¹ Problem podejmowali m.in. Józef Chlebowczyk, Władysław Wielhorski, Cezaria Baudouin de Courtenay-Jędrzejewiczowa, Juliusz Bardach. J. Bardach rozwija problem w odniesieniu do ziem litewsko-ruskich Rzeczypospolitej, wskazuje również podstawową bibliografię tematu [Bardach 1999: 11-34]. Problem ten porusza również m.in. Teresa Chyczewska-Hennel [Chyczewska-Hennel 1985; Chyczewska-Hennel 1998: 35, 44], Andrzej A. Zięba [Zięba 1995: 61-77], Henryk Litwin [Litwin 1993: 61-65].

² Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

dyskusji religijnych, ale także literackich, politycznych i społecznych, przyczyniając się do „uspójnienia” tych obszarów państwa centrum. Dzięki głębokiemu zrozumieniu miejscowych realiów, wychodząc naprzeciw zapotrzebowaniom miejscowych czytelników, bazylianie tworzyli grunt pod późniejsze ruchy narodowościowe.

Druki bazylikańskie odzwierciedlają proces kształtowania się narodu nowoczesnego, opartego na wspólnocie kulturowej, w odróżnieniu od wcześniejszego narodu politycznego. Druki bazylikańskie, a zwłaszcza wstępy do nich, pokazują, że zakonnicy doskonale rozumieli, iż kapitalne znaczenie dla tego procesu miały języki regionalne.

III. Działalność bazylianów poprzedzała romantyczne działania reformatorów, dotyczące upowszechnienia i kodyfikacji języka ukraińskiego, a także XIX-wiecznej działalności na rzecz ukraińskiej tożsamości narodowej. Ma ona ważny, choć często niezauważany wpływ na funkcjonowanie języka ruskiego/ukraińskiego i wpisuje się w model walki o świadomość narodową pociągającą za sobą konieczność walki o upowszechnienie języka, prezentowaną przez Adama Weinsberga [Weinsberg 1992: 7]. Zgodnie z nią dążenie do przejścia od *narodu postulowanego* do *narodu świadomego*³ ściśle wiąże się z językiem – chodzi bowiem o upowszechnienie języka narodowego w narodzie postulowanym, jeśli ten jest dotknięty lub zagrożony wynarodowieniem językowym. Wynarodowienie w tym ujęciu następuje stopniowo i najczęściej zaczyna się w wyższych warstwach społeczeństwa i stopniowo rozprzestrzenia się w warstwach niższych. Ewentualny sukces w przerwaniu i odwróceniu tego procesu związany jest ze stopniem jego zaawansowania. Adam Weinsberg uważa, że ma on szanse powodzenia, jeśli wynarodowienie językowe nie objęło jeszcze warstw ludowych, a przykładami popierającymi tę tezę mogą być losy języków węgierskiego, czeskiego, łotewskiego, estońskiego, fińskiego, norweskiego, islandzkiego, farskiego, litewskiego, ukraińskiego, białoruskiego i słowackiego, którym w XIX i XX wieku udało się przywrócić zasięg ogólnonarodowy [Weinsberg 1992: 7].

W kontekście postawionej wyżej tezy warto wspomnieć, że:

1) język *ruski* starobiałoruski, staroukraiński po okresie złotego wieku rozwoju ulegał coraz większemu rozpadowi, aż do upadku w XVIII wieku. Do połowy

³ Terminy proponowane przez Adama Weinsberga [Weinsberg 1992: 1-2]. Według autora *naród świadomy* to zbiór ludzi połączonych świadomością narodową, na którą składa się trojaka więź: 1) wspólna nazwa własna, świadomie używana przez członków zbioru, 2) pietyzm dla wspólnych tradycji historycznych różnego rodzaju, 3) aspiracje narodowo-wolnościowe (wspólne pragnienie istnienia i pomysłności państwa, wśród którego członkowie zbioru stanowiliby element dominujący ilościowo lub hierarchicznie). *Naród postulowany* zaś to zbiór ludzi, których jakiś naród świadomy, z tej czy innej racji, uważa za przynależnych do siebie bez względu na ich własną świadomość narodową lub jej brak. Jak zauważa autor, „jak stąd wynika, jednostka lub grupa ludzka nie tylko nie musi należeć do żadnego narodu świadomego, ale także może należeć do więcej niż jednego narodu postulowanego” [Weinsberg 1992: 2]. Autor podaje tu przykład obszaru polskiego między górą Narwią i Bugiem, gdzie część ludności, określająca się jako „tutejsi”, jest przez innych kwalifikowana nierządco jako Białorusini, Ukraińcy, a nawet Polacy. Na marginesie warto wspomnieć, że łatwo znaleźć również literackie przykłady takiego zjawiska: wystarczy przypomnieć sztukę białoruskiego pisarza Janki Kupały *Tutejsi*, która obrazowo pokazuje również naukowe próby zaliczenia „tutejszych” – Białorusinów do postulowanych narodów polskiego lub rosyjskiego. Ziemię i ludność ukraińska na przestrzeni dziejów podlegały analogicznym próbom kwalifikacji narodowej.

- XVIII wieku wynarodowiły się ukraińskie warstwy szlacheckie, które za język komunikacji warstw oświeconych uważały język polski bądź łacinę;
- 2) język *ruski*, prosta mowa, do 1696 roku oficjalny język Wielkiego Księstwa Litewskiego, obsługujący liczne sfery życia, był językiem kancelarii (aktów urzędowych), językiem przekładowej i oryginalnej twórczości świeckiej i religijnej, o którego charakter spór trwa do dziś⁴, w XVIII wieku stanowił podstawowy środek komunikacji warstw nieoświeconych; „żył” był w narodzie;
 - 3) odrodzenie języka oraz budzenie się ukraińskiej tożsamości narodowej przypada na wiek XIX i dokonało się dzięki intelektualnym kręgom patriotycznym. Na Ukrainie proces ten trwał w XIX wieku (m.in. działalność tzw. „Ruskiej Trójcy” z lat 30. XIX wieku).
- XVIII-wieczna działalność bazylianów jest tu więc prekursorska.

IV. Rozkwit piśmiennictwa starobiałoruskiego i staroukraińskiego przypadł na „złoty” XVI wiek i pierwszą połowę wieku XVII, a związany był między innymi z działalnością wybitnych humanistów okresu Odrodzenia: Franciszka Skoryny, Wasyla Ciapińskiego czy Symeona Połockiego. Już wtedy języki białoruski i ukraiński pozostawały w ścisłym kontakcie z językiem polskim, co było efektem związków kulturalnych, ekonomicznych i politycznych między narodami. Wspomniane związki językowe od najdawniejszych czasów miały zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki dla rozwoju języków „ruskich”. Prowadziły one niewątpliwie do wzbogacenia leksyki oraz pozytywnych wpływów na innych poziomach wszystkich tych języków [Falińska, Kowalska 1983: 91, Lehr-Spławiński 1966: 130-142; Lehr-Spławiński, Kuraszkiewicz, Sławski 1954: 76-122; Аніченка 1969: 104 i nast.; *Історія української мови...* 1983: 227; Kozak 2005: 15; Lesiów 1989: 49; Żurawski

⁴ Problem *prostej mowy, języka ruskiego* od dawna stanowi przedmiot dyskusji lingwistów. Wynika on z różnego rozumienia i nadawania różnych funkcji terminom, które stosowali ówczesni pisarze. O ile w tekstach z XVI-XVII wieku autorzy używają określeń *język ruski, ruska mowa, prosta mowa*, a nawet *prosta ruska mowa*, co mogłoby świadczyć, że dla nich terminy te były synonimiczne, to współcześnie pojawiają się liczne koncepcje, wedle których były to dwa różne warianty ogólnego języka „zachodnioruskiego”. Według Władimira Miakiszewa [Miakiszew 2008: 38-39] na przykład określenie *język ruski* utworzone zostało dla odróżnienia go od polszczyzny, *prosta mowa* zaś stała w opozycji do cerkiewszczyzny. Na temat nasycenia języka ruskiego czy prostej mowy poloniz-mami, lub – odpowiednio – cerkiewizmami, wypowiadali się również inni badacze [Bednarczuk 1993: 61]. Głosy w dyskusji na temat prostej mowy i języka ruskiego dotyczą również zakresu użycia tych języków – ruski miałby być językiem kancelarii, prosta mowa – sfery religijnej [Bednarczuk 1993: 61], oraz miejsca i okresu powstania i terenów rozprzestrzenienia [Плющ 1971: 140; Шевельов 2002: 719; Мозер 2002: 211; Гумецкая 1965: 44; Morita 2002: 147-153; Успенский 1994: 68; Kuraszkiewicz 1937: 39-58; Kuraszkiewicz 1985: 290; Жилко 1962: 103; Москаленко 1962: 15; Stankiewicz 1936: 374-399; Stang 1935: 21, 163; Шахматов 1899: 365; Карский 1903: 341; Miakiszew 2008: 38-39]. O dyskusji na temat prostej mowy pisała autorka tego artykułu [Getka 2012: 17-27]. Ze względu na brak jednoznacznego stanowiska i możliwości osiągnięcia kompromisu w tej sprawie najrozsądniejszym rozwiązaniem wydaje się przyjęcie założenia, że *prosta mowa* była określeniem synonimicznym terminu *język ruski*, a stanowiła „język pisany odrębny od cerkiewszczyzny i polszczyzny przez nasycenie fonetyki i słownictwa elementami żywego języka ludowego” [Lehr-Spławiński, Zwoliński, Hrabec 1956: 30]. Literatura ta powstała na pograniczu dwóch kultur chrześcijańskich, łacińskiego Zachodu i bizantyjskiego Wschodu, była ważnym kanałem komunikacji międzykonfesyjnej i międzyetnicznej przez kilka stuleci.

1969: 53; Łużny 1989: 71; Radyszewskij 1997; Witkowski 1970; Brückner 1958: 648-652; Kość 1999: 61; Булыка 1972: 6; Жураўскі 1967: 229; Getka 2012: 17-27], ale w efekcie wpływ języka polskiego na niewykształconą jeszcze w pełni *ruszczyznę* miał negatywne skutki. Wkrótce po zawarciu unii lubelskiej język polski przejął funkcję języka oficjalnego, doprowadzając do zawężenia sfery funkcjonalnej języków białoruskiego i ukraińskiego. Również hermetyczny język liturgiczny ustępował z czasem miejsca polszczyźnie, która upowszechniała się nie tylko w życiu codziennym [Kość 1999: 62; Титаренко 2007: 248-256], ale i społecznym, urzędowym.

Choć oficjalnie *język ruski* był urzędowym językiem WKŁ do postanowienia Konferencji Generalnej Warszawskiej z 1696 roku, to w praktyce – co podkreśla wybitna polska slawistka Elżbieta Smułkowa – proces polonizacji warstw wykształconych, a co się z tym wiąże – wypierania *języka ruskiego* przez polszczyznę trwał – już przynajmniej od połowy XVII wieku, a dobitnym tego przejawem była konieczność zapewnienia bytu *ruszczyzny* odpowiednią ustawą: znanym zapisem w Statucie Litewskim z 1566 roku: „A pisarz ziemski ma po rusku literami i słowy ruskimi wszystkie listy, wypisy i pozwy pisać, a nie inszym językiem i słowy”. W efekcie więc postanowienie Konferencji Generalnej Warszawskiej z 1696 roku o nakazie sporządzania dokumentów w języku polskim usankcjonowało istniejącą sytuację językową, która dokonała się wcześniej [Smułkowa 2002: 296, 298]⁵.

Pod koniec XVIII wieku na ziemiach ukraińskich doszło do skomplikowanej sytuacji językowej: greki, łaciny i cerkiewnosłowiańszczyzny używano w wąskich sferach (piśmiennictwo religijne, nauka), aktywnie stosowano zaś mowę polską, niemiecką (co miało uzasadnienie praktyczne) i ruską (prostą) [Radyszewskij 1996: 9-10; Kozak 2005: 17; Яскевич 1996: 17].

Sytuację językową tych ziem znakomicie odzwierciedlają druki wydane w dwóch lub nawet trzech językach. Wśród wydań bazyliańskich są więc druki polsko-łacińskie (dokumenty [*Bullae et Brevia Summorum...* 1767]; pomoce do nauki retoryki [Cicero 1771]; dramaty szkolne [*Victor coronatus... Vladislavus III 1722; Hebdomas saeculorum...* 1741] i in.), polsko-cerkiewnosłowiańskie [*Лексикон...* 1722] czy najważniejsze z punktu widzenia niniejszych rozważań – częściowo bądź w całości polsko-ruskie. Przykładem mogą tu być należące do nurtu literatury religijnej i moralizatorskiej dzieła *Богословіа правоучителная* [1751, 1765, 1787], *Нabożeństwo roczne* [1791], *Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имущее в себѣ науку о сакраментях, о десяти божіихъ приказанях, о приказаняхъ церковныхъ и о науці христіанской, с выкладомъ символа, или исповѣданія віры православныхъ кафелическія, с выкладомъ молитвы: отче наш и богородице дѣво. Такожде науку како подобаетъ наставляти малыхъ или невѣжовъ в вѣры православной содержащее* [1722, 1732], *Wykład Mszy Świętej według zwyczajui Cerkwi Wschodniey z tłumaczeniem po polsku przedrukowany...* [1783], a także najlepiej znany *Богогласникъ. Пѣснѣ благовѣйныя праздникомъ господскимъ, богородичнымъ и нарочитыхъ святыхъ чрезъ весь годъ приключаящимся...* *Собран, по силѣ исправлен, четырьми частми опредѣлен, типомъ и чертами*

⁵ Elżbieta Smułkowa polemizuje w ten sposób z twierdzeniami, że zapisy tego typu były wyrazem „ruskiej”, jeśli wręcz nie ukraińskiej świadomości narodowej, które pojawiają się w nauce polskiej. Por. [Chyczewska-Hennel 1985: 61].

музик Ъйскими напечатан и изобразися [1790, właśc. 1791]. Ten zbiór 247 pieśni był wielokrotnie wydawany (do 1900 roku było 14 wznowień dzieła⁶) w językach polskim i ruskim, co stanowi około 20% z szacowanego na tysiąc utworów, podzielonych na cztery części pieśni z okazji świąt pańskich, maryjnych i świętych, zasobu pieśni śpiewanych podczas nabożeństw w zachodnioukraińskich cerkwiach [Hawryluk 2000: 24]. Pięknie zdobiona księga zawiera wiersze i pieśni (w większości z nutami) autorów: Adriana Benedykta O. Bardyńskiego, Iwana Wolskiego, Antona Dobrosińskiego, Stefana Diaczenki, Demjana Dymitra Łukasza Dłońskiego, Eustachego Piotra Zapotockiego, Józefa Kasparowicza, Romana Koreckiego, Jakowa Kulczyckiego, Antyma Makarewicza, Wasyla Paszkowskiego, Grygorija Skoworody, Adama Starzymowskiego, Wasyla Tarnowskiego, Iwana Turowskiego i in.

Równoległe drukowanie tekstu w różnych językach świadczyło o ich równorzędności. Co ważne, dzięki takim przedsięwzięciom wydawniczym *prosta mowa*, a więc w danym przypadku potoczny język ukraiński, będąc jednym z języków tych wydań, urastała do rangi języka równorzędnego uznanym już językom literackim o długiej tradycji. Wypada przypomnieć, że bazylianie podejmowali te działania w końcu XVIII wieku, kiedy *język prosty* (choć był zapewne głównym środkiem komunikacji) nie był wcale powszechnie wykorzystywany na potrzeby kościelne (w liturgii), literackie i społeczne. Pojawiające się nieliczne teksty w języku *prostym*, ze względu na niski jego prestiż, można było znaleźć jedynie w literaturze tzw. niskiego stylu [Українська література... 1983: 11]: poezji burleskowo-trawestacyjnej, pisanej przez wędrujących diaków, czy w interludiach i intermediach – scenkach wystawianych w przerwach dramatów szkolnych i służących rozładowaniu napięcia.

Można więc postawić tezę, że działania bazylianów stały się ogniwem w procesie odradzania się języka ukraińskiego, który z kolei miał kapitalne znaczenie w rozwoju współczesnej tożsamości ukraińskiej.

Właśnie bowiem, mimo niesprzyjającej sytuacji lingwokulturowej pod koniec wieku XVIII i na początku XIX wieku, to ten okres stał się początkiem tworzenia nowej literatury ukraińskiej opartej na języku ludowym. Jako impuls odrodzenia podaje się orientacyjnie wydanie *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego (1798 rok) i twórczość Iwana Niekraszewicza. Na ziemiach dzisiejszej Zachodniej Ukrainy początki literatury ukraińskiej wiąże się również z Ruską Trójcą, ugrupowaniem społeczno-kulturalnym działającym od 1833 roku we Lwowie [Русанівський 2002: 151; *Literatura ukraińska* 1962: 70; Mokry 1997; Łużny 1970; Łesiów 1995].

Wypada powtórzyć postawioną wyżej tezę: przedsięwzięte przez wymienionych wyżej działaczy kultury XIX wieku próby zbliżenia języka literatury z językiem mówionym (żywym) nie były pierwszymi, a ci uznani prekursorzy mieli wielu poprzedników, często anonimowych. Imiona i nazwiska autorów doby XVIII wieku zachowały się przypadkowo (w akrowierszach czy jako pojedyncze podpisy), dlatego obecnie bardzo trudne jest zidentyfikowanie prawdziwego zakresu ich twórczości. Należeli do nich m.in. Iwan Paszkowski, Fiodor Kastewicz, Jakow Semerżyński, Roman Korecki, Dymitr Lewkowski, Julian Dobryłowski, przedstawiciele niższego duchowieństwa, diaków, studentów, piśmiennych chłopów [Українська література... 1983: 9].

⁶ Poczajów 1791, 1805, 1806, 1825, 1900, Przemyśl 1834, Lwów 1850, 1886, Kijów 1884, 1885, 1887, 1889, Chełm 1894, 1900, Sankt Petersburg 1900 [Українські письменники... 1960: 247-248].

Wśród tych wymienionych z nazwiska, ale także rzeszy bezimiennych autorów byli również autorzy i drukarze bazyliańscy, którzy podejmując druk w języku ruskim, musieli sobie radzić nie tylko z niechęcią do samego języka, jako „książkowego”, ale i brakiem jego norm gramatycznych⁷. W żywym, ukraińskim języku XVIII-wiecznym próbowali oni pisać i wydawać teksty związane nie tylko z życiem codziennym swoich czytelników, np. poradniki (m.in. „savoir-vivre” *Политика свецькая...*, Poczajów 1770, pomoce dla gospodarzy *Книжиця для господарства...*, prawdopodobnie autorstwa Rusina – starosty jednej z miejscowości Ukrainy Zachodniej, Lenkiewicza [*Українські письменники...* 1960: 398-399; Запаско, Ісаєвич 1984: poz. 3435], czy zatytułowana po polsku *Książka lekarstw końskich...* [1788], ale również związane ze sferą religijną – katechizmy, kazania, modlitewniki, dzieła o charakterze metodologicznym i pomocniczym w szerzeniu misji [*Народовѣцаніе или слово...* 1756, 1765, 1768, 1778; *Сѣмя слова божія...* 1772, 1781; Dobryłowski 1789, 1792, 1794 i in.].

Działania te niewątpliwie podnosiły prestiż języka mówionego, który, oprócz potocznego kanału komunikacji, stawał się pełnoprawnym językiem nazywającym także wartości abstrakcyjne, obsługującym sferę duchową.

Ich działania były celowe, co potwierdzają wstępy do tych wydań i to zarówno z nurtu literatury religijnej, jak i świeckiej. Wynika z nich, że celem bazylianów było nie tylko wydawanie książek w języku zrozumiałym przez ich czytelników, ale również – co nawet ważniejsze – propagowanie języka ruskiego, zapisanego alfabetem cyrylicy. Sugerowali oni bowiem, że ich teksty mogą – i powinny – służyć jako podręczniki, pomoce do nauki czytania – czyli pełnić funkcję podobną do rzymskokatolickich katechizmów [*Książka lekarstw końskich...* 1788: 5-6]. W ten sposób, oprócz wiadomości gospodarskich, dotyczących hodowli i opieki nad zwierzętami, poradniki te miały popularyzować powszechne użycie języka ruskiego, jako podstawowego narzędzia komunikacji Rusinów, w odróżnieniu od obywateli Rzeczypospolitej pochodzenia polskiego. Zdając sobie sprawę z różnic dialektalnych w różnych regionach ziem ukraińskich oraz z braku skodyfikowanego ich zapisu, bazylianie przekonywali swoich odbiorców, by przygotowane przez nich teksty dostosowywali do najwłaściwszej sobie wymowy: „Ty, nadobny i nobliwy Czytelniku, ponieważ zawsze z owieczkami Tobie powierzonymi żyjesz i z nimi biesiadujesz i dobrze sposób ich biesiady i słów wyrażenia znasz, dlatego te krótkie nauki czytając, łatwo możesz tak im słowa wyrażać, jak oni między sobą biesiadować zwykli i jak im jest najmilej, i ku ich pożytkowi najlepiej będzie”⁸ [Dobryłowski 1794: 3-4].

⁷ Pierwsze próby kodyfikacji języka ukraińskiego pojawiły się na początku XIX wieku. Wśród jej prekursorów można wymienić Oleksego Pawłowskiego, ale dopiero w 1893 roku wyszła we Lwowie zatwierdzona przez władze i dopuszczona jako podręcznik szkolny *Руска граматика* Stefana Smala-Stockiego i Teodora Gartnera. W latach 1907-1909 został opublikowany *Словарь украинского языка* pod redakcją Borysa Hrynczenki, uznany za wzorcowy na całym terenie dzisiejszej Ukrainy. W styczniu 1919 roku zwołano komisję do spraw ortografii, która opracowała *Головні правила українського правопису*. W składzie komisji byli m.in. Agatangel Krymski, Iwan Ohijenko, Jewhen Tymczenko. Oleksij Pawłowski [Павловський 1818] jako pierwszy wprowadził literę *i* oddawaną dotąd przez znaki *u* i *ѣ*. [Lehr-Splawiński, Zwoliński, Hrabec 1956: 55]. Próbę wprowadzenia ortografii na zasadach fonetycznych przedsięwzięł również m.in.: J. Żelechiwskij [Желєхівський 1886], co odzwierciedlają zapisy w słowniku jego autorstwa [Орієнко 1927: 10-12].

⁸ Tłumaczenie własne – J.G.

V. Wspomniane wstępy do wydań bazylińskich znakomicie ukazują „wieloszczębliwość” świadomości narodowej mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej. Jest ona związana z pochodzeniem stanowym. Jak zauważa anonimowy autor: „dotąd wychodziły książki różnych lekarstw językiem i drukiem Polskim, można za rzecz nieomylną twierdzić, że żadnego albo bardzo mały zysk w naszym kraju Ruskim [tu i niżej wyróżnienie moje – J.G.] czyniły czytania, i roznoszenia tych książek, ponieważ one dostawały się zawsze w ręce obywatelów Polaków, w ręce panów, którzy raz, dla nasycenia ciekawości, albo dla rozerwania się w próżnowaniu, przeczytawszy, więcej do tegoż pisma pobudki spojrzeć nie mieli, będąc zatrudnionymi zabawami stanowi swojemu przyzwoitemi, które zaiste czasu żadnego nie zostawowały do doświadczenia tych rad, ratowania w chorobach bydła. A przeto dało się teraz do druku książeczkę lekarstw dla bydła, koni, owiec etc. z polskich i innych autorów przetłumaczoną na język RUSKI, w zwyczaju miany, używany i rozumiany, od społeczeństwa polskiego w województwach Wołyńskim, Kijowskim, Podolskim, Bracławskim mieszkającego. Użyło się nawet charakteru Słowieńskiego, czyli Ruskiego, w którym wielka część ludu pospolitego jest wyćwiczona, albo też łatwiej ćwiczyć się może” [*Książka lekarstw końskich...* 1788: 5-6].

Przytoczony fragment znakomicie obrazuje sytuację społeczną na dawnych południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej, w której przeważająca część szlachty była całkowicie spolonizowana bądź bilingwalna. Język ruski został „zarezzerwowany” dla ludu pospolitego, który również był jednak „polskim społeczeństwem”. Niezależnie więc od przynależności stanowej oraz narodowej (Polacy, Rusini) odbiorcy tekstu, utożsamiający się z „naszym krajem Ruskim”, który był ich „małą ojczyzną”, byli zarazem lojalnymi obywatelami Rzeczypospolitej. Ten fakt – bycia obywatelem Rzeczypospolitej – nie przeszkadzał bynajmniej dążeniom do rozwijania i upowszechniania języka ruskiego.

Kończąc krótkie uwagi na temat tożsamości mieszkańców południowo-wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej, można przytoczyć jeszcze jeden fakt, związany z wieloszczębliwością tożsamości mieszkańców Rzeczypospolitej, który – na pierwszy rzut oka sprzeczny, dodaje całej sprawie „pikanterii”. Bazylianie bowiem – unicy, wydający teksty dla Rusinów – nie „panów Polaków”, ku nauce i rozwojowi kultury tych pierwszych, robili to – jak wynika z większości „adresów wydawniczych” na ich drukach – w typografii „Jego Królewskiej Mci i Rzeczypospolitej”, chwając się jednocześnie posiadaniem przywileju królewskiego.

VI. Wydania bazylińskie znakomicie obrazują sytuację socjolingwistyczną na dawnych południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Świadczą one o głębokim zakorzenieniu określenia Stanisława Orzechowskiego: *Gente Ruthenus, natione Polonus* z jednej strony, a z drugiej zaś o współfunkcjonowaniu na dawnych rubieżach Rzeczypospolitej różnych tożsamości narodowych: polskiej i ruskiej.

W końcu XVIII wieku podział narodowy był bezdyskusyjny, a jego wyznacznikiem stał się między innymi język.

Bibliografia

- Аніченка У.В., 1969, *Аб української лексичної варіантності у старобеларуській мові*, „Весті АН БССР”, 5, с. 102-110.
- Bardach J., 1999, *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej*, [w:] *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu: materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11-12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań, s. 11-34.
- Bednarczuk L., 1993, *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (zarys problematyki)*, [w:] *Między wschodem a zachodem*, cz. IV: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, red. J. Bartmiński, M. Łosiów, Lublin, s. 55-71.
- Богогласникъ. Пѣсньъ благовѣйныхъ праздникомъ господскимъ, богородичнымъ и нарочитыхъ святыхъ чрезъ весь годъ приключаящимся... Собранъ, по силѣ исправленъ, четырьмя частми опредѣленъ, типомъ и чертами мусикѣйскими напечатанъ и изобразился*, 1790 [właśc. 1791], Poczajów.
- Богословіа правоучителная*, 1751, Poczajów.
- Богословіа правоучителная*, 1765, Poczajów.
- Богословіа правоучителная*, 1787, Poczajów.
- Brückner A., 1958, *Dzieje kultury polskiej*, t. 2, Warszawa.
- Bullae et Brevia Summorum Pontificum Sacrarum Congregationum Decreta nec non Serenissimorum Poloniae Regum diplomata. Congregationem Ruthenorum. O[r]dinis. S[anc]ti] B[asilii] M[agni] concernentia, vel Eidem oppotruna, jussu Generalis Consultationis, cum interventu Provincialium Officiorum, sub annum millesimum septingentesimum sexagesimum quartum celebratae*, 1767, Poczajów.
- Булыка А., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Mińsk.
- Chlebowczyk J., 1975, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX wieku)*, Warszawa.
- Chyczewska-Hennel T., 1985, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*, Warszawa.
- Chyczewska-Hennel T., 1998, *Gente Ruthenus – Nazione Polonus*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, nr 6-7, red. S. Kozak, s. 35-44.
- Cicero M.T., 1771, *Mowy przeciwko Katylinie i za Markiem Marcellem...drukowane*, Poczajów.
- Dobryłowski J., 1789, *Науки парохіяльня на недѣли і свята урочистія... на простый і посполитый языкъ руський преложенія*, Poczajów.
- Dobryłowski J., 1792, *Науки парохіяльня на недѣли і свята урочистія... на простый і посполитый языкъ руський преложенія*, Poczajów.
- Dobryłowski J., 1794, *Науки парохіяльня на недѣли і свята урочистія... на простый і посполитый языкъ руський преложенія*, Poczajów.
- Falińska B., Kowalska A., 1983, *Polsko-białoruskie i polsko-ukraińskie związki leksykalno-słotwórcze*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, t. VI, Warszawa.
- Getka J., 2012, *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa.
- Гумецкая Л., 1965, *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода*, „Вопросы языкознания” 2.
- Hawryluk J., 2000, *Najdawniejsza literatura ukraińska na Podlaszu*, „Ukraińskie Pismo Podlasia – Nad Buhom i Narwoju”, nr 5 (51).

- Hebdomas saeculorum... olim... in Occidentali imperio exercituum duce impensa... nunc... inter solemnes hymenaei thaedas...*, 1741, Supraśl.
- Історія української мови. Лексика і фразеологія*, 1983, ред. В.М. Русанівський, В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга, Кіїв.
- Яскевіч А.А., 1996, *Старабеларускія граматыкі*, Мінск.
- Карский Е., 1903, *Белоруссы – Язык белорусского народа*, т. 1, Wilno.
- Kość J., 1999, *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin.
- Kot S., 1938, *Świadomość narodowa w Polsce w XV-XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, s. 15-33.
- Kot S., 1987, *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, Warszawa.
- Kozak S., 2005, *Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu*, Warszawa.
- Książka lekarstw końskich oraz sposoby ratowania w chorobach bydła, owiec...*, 1788, Poczajów.
- Kuraszkiewicz W., 1937, (rec.), *Chr. S. Stang, Die Westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen, Oslo 1935*, „Rocznik Sławistyczny”, t. XIII, s. 39-58, [przedruk w:] W. Kuraszkiewicz, 1985, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa, s. 272-291.
- Lehr-Spławiński T., 1966, *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej*, [w:] *Studia i szkice wybrane*, Warszawa, s. 130-142.
- Lehr-Spławiński T., Kuraszkiewicz W., Sławski F., 1954, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa.
- Lehr-Spławiński T., Zwoliński P., Hrabec S., 1956, *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*, Warszawa.
- Лексикон сиречь словесникъ*, 1722, Supraśl.
- Literatura ukraińska*, 1962, wybór i komentarze M. Jakóbiec, Warszawa.
- Litwin H., 1993, *Przynależność narodowa alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582-1798. Przyczynek do badań nad świadomością narodową w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*, [w:] *Między Wschodem i Zachodem. Rzeczpospolita XVI-XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcickiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Chyczewska-Hannel, M. Kulecki, H. Litwin, M.P. Makowski, J. Tazbir, Warszawa, s. 61-65.
- Łesiów M., 1989, *Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w średniowieczu*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny. Między wschodem a zachodem*, cz. I: *Kultura umysłowa*, red. J. Kłoczowski, Warszawa.
- Łesiów M., 1995, *Ukraina wczoraj i dziś*, Lublin.
- Łużny R., 1970, *Zarys dziejów literatury ukraińskiej*, [w:] *Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Karaś, A. Podraza, Kraków.
- Łużny R., 1989, *Tradycje myślowe europejskiego renesansu na Rusi w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny. Między wschodem a zachodem*, cz. I: *Kultura umysłowa*, red. J. Kłoczowski, Warszawa.
- Miakiszew W., 2008, *Język Statutu Litewskiego 1588 r.*, Kraków.
- Mokry M., 1997, *Ruska Trójca. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków.
- Morita K., 2002, *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokul-*

- turowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, red. Z. Abramowicz, „Studia Slawistyczne” 3, s. 147-153.
- Москаленко А.А., 1962, *До походження української писемної і писемно-літературної мови*, „Праці Одеського державного університету”, т. 152/15 серія філологічних наук.
- Мозер М., 2002, *Что такое простая мова?*, „Studia Slavica Hung”, № 47/3-4.
- Nabożeństwo roczne*, 1791, Poznań.
- Народовѣщаніе или слово к народу католическому чрез монахов чина св. Василя Великого... в повѣтъ Кременецком 1756 года проповѣданное...*, 1756, Poznań.
- Народовѣщаніе или слово к народу католическому чрез монахов чина св. Василя Великого... в повѣтъ Кременецком 1756 года проповѣданное...*, 1768, Poznań.
- Народовѣщаніе или слово к народу католическому чрез монахов чина св. Василя Великого... в повѣтъ Кременецком 1756 года проповѣданное...*, 1778, Poznań.
- Огієнко І.І., 1927, *Нариси з історії української мови: система українського правопису*, Warszawa.
- Плющ П.П., 1971, *Історія української літературної мови*, Київ.
- Политика свецькая...*, 1770, Poznań.
- Radyszewskij R., 1996, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1: *Monografia*, „Prace Komisji Historycznoliterackiej” nr 48, Kraków.
- Radyszewskij R., 1997, *Rola polskiego pośrednictwa w kształtowaniu się piśmiennictwa staroukraińskiego*, [w:] *Przekład literacki. Teoria – historia – współczesność*, red. A. Nowicka-Jeżowa, D. Knysz-Tomaszewska, Warszawa.
- Русанівський В.М., 2002, *Історія української літературної мови*, Кіїв.
- Сѣмя слова божія на нивѣ сердецъ человѣческихъ сѣяннаго си есть... на недѣли всего лѣта поученія иноков Почаевскаго монастыра из различныхъ авторовъ давнишихъ же и настоящо проповѣдавшихъ... собранная... и простымъ языкомъ, простѣйшаго ради иже по весехъ народа, сложенная...*, 1772, Poznań.
- Сѣмя слова божія на нивѣ сердецъ человѣческихъ сѣяннаго си есть... на недѣли всего лѣта поученія иноков Почаевскаго монастыра из различныхъ авторовъ давнишихъ же и настоящо проповѣдавшихъ... собранная... и простымъ языкомъ, простѣйшаго ради иже по весехъ народа, сложенная...*, 1781, Poznań.
- Smułkowa E., 2002, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa.
- Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имущее в себѣ науку о сакраментяхъ, о десяти божіихъ приказаняхъ, о приказаняхъ церковныхъ и о науці христіанской, с выкладомъ символа, или исповѣданія віры православныя католическія, с выкладомъ молитвы: отче наш и богородице дѣво. Такожде науку како подобаетъ наставляти малыхъ или невѣжовъ в вѣры православной содержащее*, 1722, Supraśl.
- Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имущее в себѣ науку о сакраментяхъ, о десяти божіихъ приказаняхъ, о приказаняхъ церковныхъ и о науці христіанской, с выкладомъ символа, или исповѣданія віры православныя католическія, с выкладомъ молитвы: отче наш и богородице дѣво. Такожде науку како подобаетъ наставляти малыхъ или невѣжовъ в вѣры православной содержащее*, 1732, Uniów.
- Stang Ch., 1935, *Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo.
- Stankiewicz J., 1936, (rec.), *Ch. Stang, Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo 1935*, Balto-slavica, t. II, Wilno, s. 374-399.
- Шахматов А., 1899, *Къ вопросу объ образованіи русскихъ наречій и русскихъ народностей*, ЖМНП, апрель.

- Шевельов Ю., 2002, *Исторична фонологія української мови. Переклад з англійського видання Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка*, Charków (oryg. Shevelov G.Y., *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979).
- Титаренко В., 2007, *Побутова лексика польського походження в північноукраїнських пам'ятках XVI-XVII ст. (на матеріалі текстів ділового стилю)*, „Українська полоністика”, 3-4, с. 248-256.
- Українська література XVIII ст.*, 1983, ред. І.О. Дзевєрін, Кіјów.
- Українські письменники: Біобібліографічний словник*, 1960, ред. О.І. Білецький, т. 1, Кіјów.
- Успенский Б., 1994, *Краткий очерк истории русского языка (XI-XIX стст)*, Moskwa.
- Victor coronatus... Vladislavus III Poloniae Hungarie rex, in publicum spectaculum... Martino... Szczuka Vavelnicensi...*, 1722, Supraśl.
- Weinsberg A., 1992, *Naród wobec języka*, „Obóz” 22, s. 1-30.
- Witkowski W., 1970, *Elementy polskie w języku Kotlarewskiego*, „Slavia Orientalis”, nr 2.
- Wykład Mszy Świętej według zwyczaju Cerkwi Wschodniej z tłumaczeniem po polsku przedrukowany...*, 1783, Supraśl.
- Запаско Я., Ісаєвіч Я., 1984, *Памятки книжного мистецтва, каталог стародруків виданих на Україні*, Lwów.
- Zięba A.A., 1995, *Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji*, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU”, t. II, ред. R. Łużny, A.A. Zięba, Kraków, s. 61-77.
- Желехівський Є., 1886, *Малоруско-німецький словар*, Lwów.
- Жилко Ф.Т., 1962, *Некоторые особенности развития украинского национального языка*, [в:] *Вопросы образования восточнославянских языков*, Moskwa.
- Жураўскі А., 1967, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 1, Mińsk.
- Żurawski A., 1969, *Uwagi o pożyczkach polskich w języku piśmiennictwa białoruskiego XVI i XVII wieku*, „Slavia Orientalis”, nr 1.

Summary

The ideas and language and national identity of the former inhabitants of the south-eastern provinces of the Republic. Notices. The material printed typography bazylińskich (eighteenth century)

Article – based on materials eighteenth century editions bazylińskich is to confront ideas – understood as the current theories concerning language and identity on the eastern fringe of the Old Republic osiemnastowiecznymi egzemplifikacjami and attempt to determine to what extent today's considerations are reflected in the eighteenth century bazylińskich prints. Basilian prints reflect the formation of the modern nation based on cultural community as opposed to the earlier political nation. Basilian prints, especially introductions to them shows that religious well-understood that crucial to this process have regional languages.

Key words: *The bazylians, typography, national identity, language, prosta mova, 18th century*